

denen van partijen om al of niet met elkaar samen te werken het duidelijkst naar voren komen. Maar ook hier wacht de lezer weer een teleurstelling, want uit de gedetailleerde beschrijving van de kabinetsformaties blijkt wel hoe moeizaam die soms kunnen verlopen, maar over de mate van bereidheid van rooms en rood om in die jaren met elkaar samen te werken en vooral over de beweegredenen daarvoor, worden we uit deze beschrijving niet zo heel veel wijzer.

Enkele voorbeelden om dat te illustreren. In 1952 is Romme bereid om weer met de socialisten te gaan regeren, ondanks het feit dat de confessionelen en de VVD samen ook over een kamermeerderheid beschikten. Dat Romme hiertoe bereid was wordt duidelijk, maar op de veel interessantere vraag waarom hij en de KVP dat waren gaat schrijfster niet of nauwelijks in. En naar ik vrees ook de bronnen niet die zij voor haar onderzoek heeft gebruikt. Zo laat zij het ook bij terloopse en daarom onbevredigende opmerkingen dat na 1952, als de economie zich weer hersteld heeft van de oorlog, de 'rechtse' partijen waaronder de KVP steeds warser worden van overheidsbemoediging met de economie in tegenstelling tot de socialisten, en dat het deze ontwikkeling is die de rooms-rode samenwerking in de jaren vijftig steeds meer onder druk zet. Voorzover ik zie had juist deze kwestie, die van de groeiende rooms-rode onenigheid over overheidsingrijpen in de economie het centrale onderzoeksobject van deze studie moeten vormen. Daarentegen heeft schrijfster met haar keus voor de kabinetsformaties naar mijn mening het verkeerde onderwerp en de verkeerde bronnen genomen om de door haar opgeworpen vragen te beantwoorden. Haar verwijt aan het adres van Daudt dat deze zijn stelling niet empirisch heeft onderbouwd is in ietwat gewijzigde vorm dan ook op Visser van toepassing. Haar poging tot ontkrachting van Daudts 'Nolens-doctrine' is met het verkeerde empirische materiaal onderbouwd.

Nog een tweetal kritische vragen tot slot. De eerste betreft de vraag waarom Anneke Visser het nodig heeft geoordeeld met deze studie, die in feite een studie is van een aantal kabinetsformaties en meer niet, het door haar in noten en bibliografie slechts terloops vermelde werk van F. J. F. M. Duynstee over de kabinetsformaties van 1946-1965 voor een groot deel over te doen. Immers aan de in Vissers boek behandelde formaties wijdt Duynstee nog altijd zo'n tweehonderd bladzijden. Op deze vraag geeft schrijfster geen antwoord. Ook blijft zij het antwoord schuldig op de vraag waarom zij niet de formaties van 1946, 1965 en 1973 bij haar onderzoek heeft betrokken. Ook daar waren katholieken en socialisten betrokken bij de regeringen die uit deze formaties voortvloeiden.

Concluderend kan worden gezegd: *Alleen bij uiterste noodzaak?* is een goed leesbaar boek maar met een slechte uitwerking van een overigens interessante probleemstelling.

A. P. E. Korver

W. Albeda en M. D. ten Hove, *Neocorporatisme. Evolutie van een gedachte, verandering van een patroon* (Kuypervoordrachten III; Kampen: J. H. Kok, 1986, 169 blz., ISBN 90 242 3048 9).

Deze uitgave betreft het derde deel in de serie 'Kuypervoordrachten', dat wil zeggen voordrachten gehouden in het kader van het zogenaamde Kuyper-kathedraal, een leerstoel die de Vereniging voor Christelijk Wetenschappelijk Onderwijs schonk aan de Vrije Universiteit bij haar honderdjarig bestaan in 1980. De door oud-minister W. Albeda (thans voorzitter van de WRR) in 1983 gehouden voordrachten werden door Ten Hove bewerkt en bezorgd.

De crisis van de verzorgingsstaat, blijkend uit het niet langer bevredigend functioneren van de relatie tussen overheid en samenleving, geeft de auteurs aanleiding te onderzoeken welke rol het neo-corporatisme zou kunnen spelen bij gerichte herstructurering van het sociaal-economisch leven. Liberalisme en collectivisme bieden in hun ogen geen oplossing. Dat het individu zich kan bevrijden van de macht van de staat en van produktie-organisaties — de belofte van deze ideologieën — is een utopie. Waar het neo-corporatisme ernaar streeft de georganiseerde groepen in maatschappij en politiek het algemeen belang te laten dienen is het dus, zo redeneren zij, de moeite waard na te gaan in hoeverre deze leer in Nederland toepasbaar zou zijn.

Wie zich ten doel stelt de positieve elementen uit het corporatisme te belichten en aan te dragen als bouwstenen voor een toekomstige sociaal-economische orde, moet zo wijs zijn eerst grondig af te rekenen met de geperverteerde systemen die door het fascisme en het nationaal-socialisme zijn gebaard. De auteurs kwijten zich met de vereiste terminologische precisie van deze taak. Ontwikkelingen in Portugal, Spanje, Frankrijk Italië, Oostenrijk en Duitsland passeren de revue. Van alle in dit kader beschreven stelsels wordt duidelijk gemaakt dat zij beheerst werden door andere principes dan de corporatieve gedachte die Albeda wil opwaarderen.

Pas dan is Nederland aan de beurt. Albeda en Ten Hove verwoorden de vragen die vóór de oorlog in de discussie rond het corporatisme in ons land centraal stonden als volgt: 'Is er een consensus denkbaar in een pluralistisch gestructureerde samenleving, is er coalitievorming mogelijk en is het mogelijk om te leven met, en onder, een verdeelde elite'? Vanzelfsprekend besteden zij in hun historisch overzicht terzake ruime aandacht aan de protestants-christelijke maatschappijleer en in het bijzonder aan de wijze waarop Abraham Kuypers idee van de soevereiniteit in eigen kring werd toegepast in de bedrijfsorganisatie. De mislukking van de PBO zoals vormgegeven in de wet op de bedrijfsorganisatie van 1950, tot op zekere hoogte een geesteskind van protestantse denkers, verklaren zij hoofdzakelijk uit haar anachronistisch karakter. De PBO werd 'geboren uit het denken van de periode van de recessie in 1930', maar moest functioneren in een hoogconjunctuur; dat kon niet goed gaan. Bovendien veronderstelde ordening van deze aard een zekere mate van maatschappelijke consensus. Rond het midden van de jaren zestig was de erosie van het consensus-klimaat zover voortgeschreden dat de PBO op losse schroeven stond. Niet alleen konden werknemers en werkgevers het niet of slechts moeizaam eens worden, ook binnen de vakbeweging ontbrak overeenstemming: bonden zetten zich af tegen de centrale leiding, leden tegen bondsbesturen. De auteurs van *Neocorporatisme* constateren dat de situatie sindsdien alleen maar is verslechterd. De erkenning dat het overleg over arbeidsvoorwaarden in een impasse is geraakt en het besef van een ernstige economische crisis hebben de geesten langzamerhand rijp gemaakt voor een nuchtere discussie over het neo-corporatisme, aan de hand van een vraagstelling ongeveer gelijk aan die van de jaren twintig en dertig (hierboven geciteerd).

Het door Albeda voorgestane stelsel heet 'overleg-economie' en is te beschouwen als 'een sociaal-economische dimensie van de democratie'. Het houdt in dat besluitvorming over economische activiteiten plaatsvindt in het overleg tussen de overheid en belangengroepen en tussen deze groepen onderling. Van aantasting van de parlementaire democratie is geen sprake. Om te voorkomen dat goed georganiseerde groeperingen met een economische machtspositie te veel invloed krijgen, moet de overheid klaarstaan om zich als zelfstandige, corrigerende macht te doen gelden, met vermindering van het etatisme dat het in 1950

gecreëerde neo-corporatieve stelsel kenmerkte — en mede de oorzaak van zijn mislukking was.

Valt een terugtreden van de overheid te rijmen met instandhouding van de verzorgingsstaat? Albeda en Ten Hove geven enkele boeiende observaties van de verhouding tussen christen-democratie (van nature meer geporteerd voor 'bescherming' dan 'verzorging') en een staat die van de wieg tot het graf waakt over alles en nog wat. De christen-democraten hebben in hun visie 'geen weerstand kunnen bieden' aan de verleidingen van de verzorgingsstaat, zozeer dat het principe van de soevereiniteit in eigen kring in de praktijk bijna geheel werd opgeheven. Niet echter in theorie; de spanning tussen leven en leer bleef voelbaar. De met dit boek door Albeda geleverde bijdrage aan de discussie over het neo-corporatisme is kennelijk, al wordt het niet expliciet gezegd, bedoeld om de christen-democratie te helpen haar plaats in deze opnieuw te bepalen.

Hoewel de auteurs zeer duidelijk maken wat er naar hun mening schort aan de structuren voor overleg en besluitvorming in de Nederlandse economie en hun studie ook wel wegen aangeeft waarlangs verbetering zou kunnen worden bereikt, bieden zij zeker geen uitgewerkt alternatief. Hun pleidooi voor erkenning van neo-corporatisme als 'essentieel onderdeel van de infra-structuur van een democratische, pluralistische samenleving' spreekt op zichzelf wel aan, vooral dankzij de bijgeleverde verwijzingen naar de (recente) geschiedenis, die het betoog met de benen op de grond houden. De lezer verlangt echter wat meer concreetheid als het gaat om de institutionele vormgeving van het ideaal. Zoals de ideeën van Albeda nu worden gepresenteerd blijven ze enigszins ongrijpbaar.

Neocorporatisme is voorzien van een goed notenapparaat. Een register ontbreekt. De stijl van het boek is bij tijd en wijle uitermate slordig; anders gezegd: zou J. L. Heldring het lezen dan kon hij weer even voort in zijn foei-rubriek. En dat valt van een wijs en geleerd man als Albeda toch wel een beetje tegen.

D. F. J. Bosscher

De bedreiger bedreigd. De wisselwerking tussen menselijke invloed en natuurlijke processen in de bewoningsgeschiedenis van een waterrijk gebied

G. J. BORGER

INLEIDING

Het menselijk leven en samenleven is vanouds ingebed in een omgeving die door natuurkrachten wordt beheerst. Wetenschap en techniek hebben de mens in staat gesteld de invloed van de natuur terug te dringen, maar niet alleen door waternood of watersnood, aardbeving of blikseminslag wordt de overmacht van de natuurkrachten steeds weer voelbaar. Desondanks zal in deze inleiding vooral aandacht worden besteed aan de invloed van de mens op de natuur. De krantenlezer zal het niet onbekend zijn dat de mens in staat is zulke ingrijpende veranderingen in de natuurlijke gesteldheid van zijn woonomgeving aan te brengen dat daardoor het evenwicht in de natuur wordt verstoord. Het behoort tot de verworvenheden van de moderne samenleving om in dit verband op een groot aantal voorbeelden te kunnen wijzen. Gemakshalve beperken wij ons hier tot verschijnselen als de degeneratie van de bossen, de eutrofiëring van het oppervlaktewater, de vergroting van de Sahara en de stijging van de zeespiegel. Als gevolg van dit door menselijk handelen verstoorde, evenwicht komen in de natuur processen op gang die zich na verloop van tijd aandienen als een bedreiging van het menselijk bestaan door de natuur. Van een bedreiger van de natuur wordt de mens dan een door de natuur bedreigde.

Anders dan vaak wordt verondersteld, is het bovengenoemde aspect van de wisselwerking tussen menselijke invloed en natuurlijke processen niet een modern verschijnsel. Het is een aspect van de bewoningsgeschiedenis waarvan de wortels terugreiken tot in de vroegste fasen van het neolithicum. Met name in een laaggelegen gebied als de Nederduitse kustvlakte hebben kleine verstoringen in het evenwicht tussen menselijke ingrepen en natuurlijke reacties de eeuwen door grote gevolgen gehad voor de bewoningsmogelijkheden. Een belangrijk deel van de bewoningsgeschiedenis van dit gebied is bepaald door de gevolgen van dergelijke verstoringen. Voordat wij daarop dieper kunnen ingaan, moeten we eerst stilstaan bij de merkwaardige aard en het veranderlijke karakter van de wisselwerking tussen menselijke invloed en natuurlijke processen in het algemeen. De eisen die de mens en de menselijke samenleving stelt aan het eigen bestaan en het karakter van de woonomgeving zijn in de loop der eeuwen veranderd, maar gemeten op de historische tijdschaal is ook de natuur geen constante factor. Het is daarom gewenst de aard van deze dubbele veranderlijkheid en de gevolgen daarvan voor de wisselwerking tussen mens en natuur nauwkeuriger te bepalen. Vervolgens zullen we dieper ingaan op een aantal processen die zich aandienen als natuurlijk, maar in